

ПОШИРЕННЯ НАРКОТИЗМУ СЕРЕД ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

DISSEMINATION OF NARCOTIZATION OF PRISONERS AS A SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL PROBLEM

Стаття присвячена аналізу проблеми поширення наркотизму серед засуджених до позбавлення волі. Метою статті є виявлення соціально-психологічних факторів поширення наркотизму серед засуджених до позбавлення волі. У статті проведено ретроспективний аналіз вивчення проблеми наркотизму, подано основні наукові підходи до визначення поняття «наркотизм». Наркотизм визначено як негативне соціальне явище, яке полягає в масовій наркотизації певних соціальних груп, розвитку масової адиктивної поведінки, що може призводити до вчинення на цьому ґрунті протиправних дій (незаконне виготовлення, придбання, зберігання, збут психоактивних речовин). На основі аналізу наукової літератури, присвяченої проблемі наркотизму, визначено найхарактерніші риси цього соціального явища та основні фактори його поширення серед засуджених до позбавлення волі: загальносоціальні (кризові суспільні явища; погіршення моральної атмосфери у суспільстві; безробіття; політична напруженість; наявність розвиненого наркосередовища; маргіналізація суспільства; розвиток субкультури наркоманів); індивідуальні (екзистенціальна фрустрація та екзистенціальний вакуум особистості; порушення комунікації; деструктивне виховання – гіперопіка, гіпоопіка тощо; низька самооцінка; недостатній культурний та освітній рівень особистості; дезадаптованість до соціально-економічних і культурних умов нинішньої дійсності; знайомство зі споживачами наркотиків; слабкий розвиток самоконтролю; висока сугестивність; деформованість системи цінностей); специфічні – соціально-психологічні (екстремальні умови життєдіяльності; виражені ознаки адиктивної поведінки особистості; членство в неформальних групах) та організаційно-управлінські (недостатня увага з боку держави до питань стратегії боротьби з наркотизмом; недостатня інформованість засуджених, схильних до наркотизму; недостатній рівень організації пропаганди антинаркотизму; низький рівень матеріально-технічної бази медичних структур; недооцінка діяльності психологічних служб в установах виконання покарань).

Ключові слова: наркотизм, наркоманія, наркотизм серед засуджених, наркотизація населення, субкультура наркоманів.

The article deals with the features of narcotization of prisoners. The purpose of the article is to identify the socio-psychological factors of the of narcotization of prisoners. The author conducts a retrospective analysis of the study of the problem of of narcotization, presents the main scientific approaches to the definition "narcotization". Narcotization defined as a negative social phenomenon, which consists in mass addictive behavior of certain social groups, development of mass addictive behavior, which can lead to committing unlawful acts on this ground (illegal manufacture, purchase, storage, sale of psychoactive substances). The author has analyzed the scientific literature devoted to the problem of drug addiction, has identified the most characteristic features of this social phenomenon and the main causes of mass drug use. The social causes of narcotization are social crises; deterioration of the moral atmosphere in society; unemployment; political tensions; availability of developed drug environment; marginalization of society; the development of the subculture of drug addicts. Personal causes of narcotization are existential frustration and existential vacuum of personality; violation of communication; destructive education; low self-esteem; insufficient cultural and educational level of personality; low educational and cultural level; maladaptation to the socio-economic and cultural conditions of present reality; acquaintance with drug users; poor development of self-control; high suggestibility; deformability of the value system. The author has identified specific reasons of narcotization of prisoners. Socio-psychological reasons of narcotization of prisoners are extreme conditions of life; expressed signs of addictive personality behavior; membership in informal groups. Organizational and managerial reasons of narcotization of prisoners are insufficient attention of the state to issues related to the strategy of combating drug addiction; lack of awareness of convicted drug addicts; insufficient organization of anti-narcotics advocacy; low level of material and technical base of medical structures; underestimation of psychological services in penitentiary institutions.

Key words: narcotization, drug addiction, narcotization of prisoners, narcotization of population, drug subculture.

УДК 159.95

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.12-2.35>

Свідовська В.А.

к.пед.н., старший викладач кафедри психології та педагогіки
Харківська державна академія культури

Проблема наркозалежності та поширення психоактивних речовин серед населення останніми роками особливо гостро постала в Україні та перейшла в розряд загальносоціальних проблем, що вимагають комплексного вивчення. Оскільки проблема наркотизації є біопсихосоціальною, до її вирішення нині застосовуються різні наукові підходи. Якщо ще 50 років тому наркозалежність була предметом

вивчення більшою мірою психіатрії та інших медичних наук, то нині, коли в усьому світі спостерігається суттєве зростання рівня наркотизації населення, усе більшої актуальності набуває різновекторне дослідження зазначеної проблеми, зокрема в юридичній, соціологічній, психологічній та ін. перспективах.

Найбільшу загрозу наркотизація несе так званім «групам ризику» – групам осіб, які

через певні обставини свого життя більше за інших схильні до негативних зовнішніх впливів з боку суспільства і його кримінальних елементів, що призводить до соціальної та психологічної дезадаптації [6]. Однією з імовірних груп ризику у такому разі є засуджені до позбавлення волі. Саме тому актуальним є аналіз причин виникнення й розвитку наркотизму як негативного соціально-психологічного явища в середовищі засуджених, а також визначення профілактичних засобів, що можуть бути здійснені з метою запобігання процесу наркотизації в місцях позбавлення волі України.

У зв'язку з вищезазначеним мета статті – виявлення ключових факторів поширення наркотизму серед засуджених до позбавлення волі.

Активне вивчення проблеми наркотизму почалося з 1920-х рр. минулого століття. А. Рапопорт досліджував фактори, що впливають на формування залежності від кокаїну; М. Белоусова. І. Введенський, І. Люблінській та А. Рапопорт – зв'язок наркотизму і злочинності; М. Гернет – дитячий наркотизм, наркотизм у середовищі безпритульних; Н. Топорков та С. Шоломович – зв'язок наркотизму із соціально-побутовими умовами. З 1930-х і до початку 1960х рр. минулого століття вивчення наркотизму практично не відбувалося, бо настала епоха «ліквідації» негативних явищ, у тому числі і наркоманії. Поновлення вивчення проблеми наркотизму як соціального явища відбулося в 1950–1960-х рр. ХХ ст. У цей час з'являються фундаментальні праці Е. Бабаян, Р. Готліб, Г. Заїграєва, Н. Копита, Б. Левіна, І. П'ятницької, Л. Романова й інших дослідників, що вивчали проблему наркотизації населення. У 1967–1972 рр. під керівництвом А. Габіані були проведені масштабні дослідження проблеми наркотизації в Грузії – «Наркотизм», «Наркотизм: вчора і сьогодні». Активне вивчення проблеми наркотизму відбулося вже в 1990-х рр. ХХ ст. Проблемам наркоманії і токсикоманії присвячені роботи А. Лічко, Г. Лукачер, Н. Макшанцевої, В. Чудновського, А. Радченко й ін.

Нині проблема наркотизму стає предметом багатьох наук, що зумовлює формування різних підходів до її вивчення. Так, наприклад, медичні аспекти наркотизації досліджували Е. Бабаян, В. Бахтияров, Т. Богданова, А. Рапопорт й ін.; юридичні – Ю. Антонян, М. Алієва, А. Габіані, Р. Готліб, Л. Романова й ін.; психологічні та психофізіологічні – В. Битенський, С. Дворняк, С. Зефіров, А. Лічко, Б. Херсонський й ін.; соціологічні – О. Балакірева, А. Габіані, М. Гернет, Б. Левін, А. Рапопорт, О. Романова й ін.

У сучасній науковій літературі є значна кількість визначень поняття «наркотизм». Наприклад, Ю. Комлев визначає наркотизм як «соціальний феномен, що виражається в масовому

споживанні наркотиків з відповідними згубними медичними та соціально-правовими наслідками» [9]. На думку О. Сердюка, наркотизм – це «соціальне явище, яке полягає в масовій адиктивній поведінці, котра тягне за собою формування особливих соціальних груп, виникнення особливої субкультури і специфічних соціальних відносин, що призводить до трансформації соціальної структури й утворення нових соціальних інститутів [13, с. 46].

Поняття «наркотизм» та «наркоманія» пов'язані, але не є тотожними. Як зазначають В. Семенюк, Р. Павленко та М. Хруппа, наркоманія – це хворобливий психічний стан, що характеризується наявністю адикції, а наркотизм – антисуспільне явище, яке виявляється у незаконному вживанні наркотичних або психотропних речовин, а також у вчиненні на цьому ґрунті протиправних дій з цими речовинами, відповідальність за які передбачена адміністративним і кримінальним законодавством [16, с. 121].

Найхарактерніші риси наркотизму – масовий характер зловживання наркотиками, ймовірність виникнення адиктивної поведінки у певної соціальної групи, шкода інтересам суспільства, особистості, держави, участь (пряма чи непряма) частини населення країни в організації і здійсненні нелегального обігу наркотиків як у національних рамках, так і в міждержавних масштабах [11, с. 11]. До ознак наркотизму А. Габіані також включає соціальнодемографічні характеристики споживачів наркотиків, умови життя наркоманів, їхнє статусне становище, структуру вживання наркотиків, початковий вік наркоспоживання (вік першої спроби), а також мотивацію до вживання наркотиків [3].

Отже, наркотизм – це негативне соціальне явище, яке полягає в масовій наркотизації певних соціальних груп, розвитку масової адиктивної поведінки, що може призводити до вчинення на цьому ґрунті протиправних дій (незаконне виготовлення, придбання, зберігання, збут психоактивних речовин).

Традиційно в центрі уваги дослідників проблеми наркотизму перебуває вивчення причин масового споживання наркотиків.

В. Ковальчук визначає такі причини наркотизму, які мають загальносоціальний характер, як: серйозні кризові явища в різних сферах суспільного життя; погіршення соціально-економічного та соціально-психологічного станів низки груп населення; погіршення духовної та моральної атмосфери у суспільстві; економічна криза, як наслідок – безробіття, соціальна та політична напруженість у суспільстві тощо [8, с. 263].

Важливою причиною наркотизації може також вважатися поступова маргіналізація суспільства. У науковому обігу термін «маргі-

налізація» з'явився в 1928 р. у роботі американського вченого Р. Парка «Людська міграція і маргінальна людина». Р. Парк визначав маргіналізацію як «становище індивідів, що перебувають на межі двох різних, конфліктуючих між собою культур» [17, с. 345]. Нині маргіналізація може бути визначена як стан груп та індивідів у ситуації, що змушує їх під впливом зовнішніх факторів, пов'язаних з різким соціально-економічним і соціально-культурним переструктуруванням суспільства загалом, змінювати свій соціальний стан, що призведе до істотної зміни чи втрати колишнього соціального статусу, соціальних зв'язків, соціального середовища, а також системи ціннісних орієнтацій [10].

Маргіналізація суспільства призводить до розвитку маргінальної субкультури, одним з елементів якої є наркотична субкультура. У тлумачному словнику української мови (за ред. В. Бусел) подається таке визначення субкультури: це культура якого-небудь соціального середовища в історично визначений час; система переконань, цінностей і норм, що їх розділяє і активно використовує явна меншість людей у межах певної культури [2]. Отже, маргінальна субкультура – це сукупність субкультур асоціальних верств населення. Найбільш яскраві представники маргіналів – це соціально дезадаптовані суб'єкти з кримінальним минулим, п'яниці і алкоголіки, повії і наркомани. Відповідно до визначення Є. Гладкової субкультурою наркоманів є особлива система поглядів, переконань, ціннісних орієнтацій, що характеризується наявністю специфічної практики вживання, поширення, пропаганди психоактивних речовин, систематичного пошуку нових наркотичних речовин, ринків збуту, транспортування наркотиків та включає коло осіб, які вживають наркотики та осіб, залучених до нелегального обігу наркотичних засобів [4, с. 107].

Натепер можна відокремити два аспекти наркопроблеми в українському суспільстві: зростання соціальної потреби в наркотиках, можливостей вибору споживачем наркотичних засобів; впровадження в соціальне життя елементів так званої «нічної клубної культури», яка вимагає стимуляторів, у тому числі і наркотичних. Тобто має місце наркосередовище, яке забезпечує безперешкодний рух наркотиків до споживача, передачу «наркосвідомості» і досвіду. Ядром такого наркосередовища є ціннісне ставлення до наркотиків, оточене міфами, ілюзіями, фантазіями [7, с. 79].

Серед індивідуальних причин розвитку адикції В. Франкл виділяє екзистенціальну фрустрацію та екзистенціальний вакуум; С. Кулаков – збій життєво важливих функцій та систем значущих стосунків для особистості (порушення комунікації); С. Даулінг та Т. Шибутані – потребу в уникненні сильних афектів;

А. Адлер – низьку самооцінку; М. Копит – конфлікти в сімейному мікросоціальному середовищі; О. Артемчук, Ю. Лисицин – недостатній культурний та освітній рівень особистості; Б. Братусь – деструктивні відносини між членами родини, педагогічну занедбаність; І. Гурвич – відчуження від соціуму; Н. Максимова – наявність особистісної схильності до адиктивної поведінки, що проявляється у нездатності особистості адекватно сприймати життєві ситуації, ставитися до людей і до самої себе, правильно регулювати свою поведінку. Відповідно до теорії А. Бартенева [1, с. 79] найбільш важливими причинами залучення до наркотиків є: дезадаптованість до соціально-економічних і культурних умов нинішньої дійсності, низький рівень освіти, відсутність дозвілля, юнацький нонконформізм, гедоністичний та інфантильний спосіб життя, фактор «моди» на вживання наркотиків, наявність психологічних проблем у спілкуванні з батьками й однолітками, наявність досвіду вживання алкоголю, знайомство зі споживачами наркотиків тощо.

У 1990-х рр. ХХ ст. А. Габіані провів дослідження, у ході якого було опитано близько 3000 наркоманів і споживачів наркотиків. А. Габіані визначив такі обставини долучення до наркотиків: умови життя, навчання і праці; привід «спробувати» наркотик; середовище поширення наркотизму; із яких наркотичних засобів починає новачок; де, із ким, коли відбувається їх прийом; де добуваються наркотики і кошти на їх придбання [3].

З метою визначення індивідуальних причин формування адиктивної поведінки та масової наркотизації різних соціальних груп необхідно виявити основні мотиви залучення до наркоманії, які потрібно розглядати крізь призму віку, статі, освітнього рівня, соціально-професійного статусу респондентів. Результати соціального дослідження Г. Золотової свідчать, що мотиваційними чинниками залучення молоді до наркоманії є відсутність навичок відмови від пропозиції наркотичної речовини, бажання одержати задоволення, а також цікавість [7, с. 79].

Отже, аналіз наукової літератури дає змогу виділити дві групи факторів масового залучення до наркотиків: причини загальносоціального (кризові суспільні явища; погіршення моральної атмосфери у суспільстві; безробіття; політична напруженість; наявність розвиненого наркосередовища; маргіналізація суспільства; розвиток субкультури наркоманів) та індивідуального або особистісного (екзистенціальна фрустрація та екзистенціальний вакуум особистості; порушення комунікації; деструктивне виховання; низька самооцінка; недостатній культурний та освітній рівень особистості; дезадаптованість до соціально-економічних і культурних умов ниніш-

ньої дійсності; знайомство зі споживачами наркотиків; слабкий розвиток самоконтролю; висока сугестивність; деформованість системи цінностей) характеру.

Якуже було вказано, найбільшу загрозу наркотизація несе так званим «групам ризику» – групам осіб, які через певні обставини свого життя більше за інших схильні до наркотизації. Однією з таких груп ризику є засуджені до позбавлення волі, що перебувають в установах виконання покарань.

Проблеми профілактики наркотизму в пенітенціарних установах досліджували О. Гумін, В. Захаров, П. Мельник, А. Музика, С. Лукашевич та ін.

А. Градецький розглядає проблему наркотизму серед засуджених до позбавлення волі в таких аспектах: як самостійний вид злочинності, що проявляється у незаконному виготовленні, придбанні, зберіганні та збуті психоактивних речовин; як причину інших злочинів, що можуть бути скоєні на фоні розвитку адиктивної поведінки; як чинник об'єднання певної кількості засуджених у групи негативної спрямованості або ж злочинні угруповання на фоні незаконного виготовлення, придбання, зберігання, збуту та вживання психоактивних речовин [5, с. 263].

Показники вживання наркотичних засобів в установах пенітенціарної системи в Україні збільшуються з кожним роком. Регулярне вживання наркотиків або наркозалежність реєструється серед великої кількості ув'язнених, причому частота одноразового вживання ін'єкційних наркотиків в різних установах становить від 15% до 50% [5, с. 263]. Наркотична субкультура акумулюється в межах певної групи засуджених осіб, яку за приводом об'єднання, характером діяльності та орієнтаційно-ціннісними установками тощо можна визначити як групу негативної спрямованості [5, с. 263]. Так, на думку Е. Стоматова, вживання, придбання або збут наркотичних засобів засудженими виступає одним із чинників формування організованих злочинних угруповань у виправних установах [15, с. 210].

Причини, що можуть сприяти збільшенню показників вживання наркотичних засобів в установах пенітенціарної системи, слід розглядати комплексно з огляду на соціально-психологічні, організаційно-управлінські та ін.

Е. Стоматов вказує на такі причини, що можуть сприяти цій ситуації, як: недостатня увага з боку держави до питань стратегії боротьби з наркотизмом загалом; недостатня інформованість засуджених, схильних до наркотизму; недостатній рівень організації пропаганди антинаркотизму; спільне перебування в установах виконання покарань засуджених, які мають досвід виготовлення, придбання,

зберігання, збуту та вживання психоактивних речовин, та тих, які цього досвіду не мають; низький рівень матеріально-технічної бази медичних структур; недооцінка діяльності психологічних служб в установах виконання покарань [15, с. 210].

Т. Савельєва серед причин наркотизації засуджених до позбавлення волі називає такі: екстремальні умови життєдіяльності (перебування в місцях позбавлення волі); виражені ознаки адиктивної поведінки особистості (досвід вживання ПАР, психологічна залежність тощо); особистісна деформація, що відбувається внаслідок перебування в місцях позбавлення волі. Автор надає таке визначення поняттю «адиктивна поведінка засуджених»: це поведінка, що розвивається на основі високої активності і одночасно вкрай низької вираженості автономності Его, що виражається в протиріччі між цілком благополучною структурою «Я» і захисною сферою та функціональними психодинамічними характеристиками [12].

Профілактика наркотизму серед засуджених до позбавлення волі потребує комплексного підходу. Профілактичні заходи можуть проводитися як масово, так і індивідуально.

Первинна профілактика наркотизму має на меті попередження початку вживання наркотиків особами, які раніше їх не вживали. Вона є переважно соціальною, найбільш масовою і спрямованою на зменшення кількості осіб, у яких може виникнути захворювання, а її зусилля спрямовані не стільки на попередження розвитку хвороби, скільки на формування здатності зберегти або зміцнити здоров'я.

Вторинна профілактика наркотизму є вибірковою, орієнтованою на осіб, які пробували наркотики, або на осіб, що мають ознаки залежності, яка формується від наркотиків у її початковій стадії. Необхідність у вторинному профілактичному впливі з'являється у тих випадках, коли захворювання може виникнути (профілактика для груп ризику) або коли воно виникло, але не досягло піка свого розвитку.

Третинна профілактика наркотизму є переважно медичною, індивідуальною та орієнтованою на контингент хворих, залежних від наркотиків [14, с. 225]. А. Градецький визначає такі напрями індивідуальної профілактики наркотизму серед засуджених до позбавлення волі: організацію систематичної роботи з виявлення засуджених, які вживають (схильні до вживання) психоактивні речовини, а також осіб, які скоюють злочини, пов'язані з наркотизмом (незаконне виготовлення, придбання, зберігання, збут); проведення індивідуальних адміністративно-дисциплінарних, кримінально-правових і лікувальних заходів стосовно осіб, які перебувають на профілактичному обліку,

з метою схилення їх до відмови від вчинення протиправних дій та вживання психоактивних речовин, що буде сприяти соціальній і трудовій реабілітації таких засуджених [5, с. 267].

Отже, на основі аналізу наукової літератури, присвяченої проблемі наркотизму, ми можемо виділити загальносоціальні, індивідуальні та специфічні фактори поширення наркотизму серед засуджених до позбавлення волі.

Загальносоціальними факторами поширення наркотизму серед засуджених є такі негативні явища, як кризові суспільні ситуації, погіршення моральної атмосфери у суспільстві, безробіття, політична напруженість, наявність розвиненого наркосередовища, маргіналізація суспільства, розвиток субкультури наркоманів.

До індивідуальних (або особистісних) факторів поширення вищезазначеного явища слід віднести екзистенціальну фрустрацію та екзистенціальний вакуум особистості, порушення комунікації; деструктивне виховання; низьку самооцінку, недостатній культурний та освітній рівень особистості, дезадаптація до соціально-економічних і культурних умов нинішньої дійсності, знайомство зі споживачами наркотиків, слабкий розвиток самоконтролю, високу сугестивність, деформованість системи цінностей.

Серед специфічних факторів поширення наркотизму серед засуджених доцільно виокремити: соціально-психологічні (екстремальні умови життєдіяльності – перебування в місцях позбавлення волі; виражені ознаки адиктивної поведінки особистості – досвід вживання психоактивних речовин, психологічна, фізична залежність й ін.; особистісна деформація, що відбувається внаслідок перебування в місцях позбавлення волі; членство в неформальних групах), організаційно-управлінські (недостатня увага з боку держави до питань стратегії боротьби з наркотизмом; недостатня інформованість засуджених, схильних до наркотизму; недостатній рівень організації пропаганди антинаркотизму; спільне перебування в установах виконання покарань засуджених, які мають досвід виготовлення, придбання, зберігання, збуту та вживання психоактивних речовин та тих, які цього досвіду не мають; низький рівень матеріально-технічної бази медичних структур; недооцінка діяльності психологічних служб в установах виконання покарань).

Безперечно, найбільш дієвими засобами протидії поширенню наркотизму в установах виконання покарань є профілактика, терапія й корекція адиктивної поведінки засуджених до позбавлення волі. Актуальним є подальший науковий пошук шляхів удосконалення системи профілактичних, терапевтичних та корекційних заходів, спрямованих на зни-

ження рівня наркотизму в суспільстві, зокрема на соціальну та психологічну реабілітацію засуджених до позбавлення волі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бартенев А.Г. Наркотизм в молодёжной среде: идеологическая база наркопотребления, дифференцированность наркотических практик. *Вестник ТюмГУ. Социально-экономические и правовые исследования*. Том 1. 2015. № 1. С. 79.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови. / За ред. В.Т. Бусел. Київ : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
3. Габиани А.А. На краю пропасти: Наркомания и наркоманы. Москва : Мысль, 1990. 220 с.
4. Гладкова Є.О. Субкультура наркоманів як об'єкт кримінологічного аналізу. *Міжнародний науковий журнал «Верховенство права»*. 2019. № 1. С. 105–111.
5. Градецький А.В. Запобігання наркотизму в установах виконання покарань України. *Форум права*. 2012. № 4. С. 261–266.
6. Дружинин Н.Е. Словарь по профориентации и психологической поддержке. Кемерово, 2003. 265 с.
7. Золотова Г.Д. Попередження соціальних проблем як напрям профілактики наркоманії. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. Ужгород : Говерла, 2012. № 25. С. 76–80.
8. Ковальчук В.П. Наркоманія серед неповнолітніх як соціальна проблема. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2017. № 1. С. 263–270.
9. Комлев Ю.Ю. Социологический мониторинг наркотизации подростково-молодежной среды. Казань : ЗАО «Новое знание», 2005. 124 с.
10. Попова И.П. Маргинальность. Социологический анализ. Москва : Союз, 1999. 77 с.
11. Профілактика наркотизма : теорія і практика. / Под ред. С.В. Березина, К.С. Лисецкого. Самара, 2005. 272 с.
12. Савельева Т.И. Психодинамика аддиктивного поведения осужденных в местах лишения свободы : дис. ... канд. психолог. наук : 19.00.06. Акад. права и упр. Федер. службы исполнения наказаний. Рязань, 2009. 203 с.
13. Сердюк О.О. Соціологічне визначення категорії наркотизму та пов'язаних з нею понять. *Український соціум*. 2005. № 4. С. 46–51.
14. Стефанов С.О. Профілактика наркоманії в місцях позбавлення волі. *Актуальні проблеми держави і права*. 2003. № 21. С. 222–228.
15. Стоматов Е.Г. Запобігання наркотизму серед засуджених як чинника формування груп негативної спрямованості в місцях позбавлення волі. *Науковий вісник Дніпропетровського держ. ун-ту внутр. справ. Спец. випуск*. 2006. № 2 (31). С. 208–213.
16. Хруппа М.С. Діяльність дільничних інспекторів міліції щодо запобігання наркотизму : науково-практичний нарис. Київ : НАВСУ, 2001. 140 с.
17. Park R.E. Race and culture. GLENCOE, ILL. : FREE PRESS, 1950. 400 p.